

El paisatge empordanès vist pels viatgers

Per MANUEL MORENO CHACÓN*

L'Empordà ha estat creuat, des d'època romana, per una important calçada que, amb el pas del temps, es va transformar en camí ral i, ja en el segle XIX, en una carretera nacional de primer ordre. Aquesta ruta ha estat transitada per milers de caminants, excursionistes, turistes i viatgers, alguns dels quals ens han deixat escrits els seus records i les seves memòries en diaris i relats de viatges. La comunicació tracta de recollir la visió que diversos viatgers estrangers van tenir del paisatge empordanès entre els segles XV i XIX. Tanmateix aportem la visió que des del mar es tenia de la costa empordanesa, gràcies al relat de dos viatgers italians del segle XVII.

En aquesta comunicació pretenem donar a conèixer la visió que van tenir de la comarca de l'Alt Empordà una sèrie de viatgers forans dels segles XV al XIX. No es tracta d'un intent exhaustiu, ja que són molts més els que deambularen per la comarca, sinó d'una selecció d'entre el més de mig centenar que tenim recopilats amb informació sobre l'Empordà. A més, tots ells tenen una característica comuna: són estrangers, és a dir, nascuts fora de Catalunya i de la resta de l'Estat; amb la qual cosa la seva visió gairebé sempre estarà impregnada de força objectivitat.

Viatjar ha constituït una de les accions més constants i antigues de la humanitat. La peregrinació a diferents llocs considerats sagrats, les confrontacions bèl·liques, la fugida o l'exili dels perseguits polítics, religiosos, etc., o la recerca de llocs llunyans o exòtics, han estat alguns dels motius que han provocat el constant trasbals de gran nombre de persones al llarg de la història. De totes elles, només una minoria ha tingut la visió i la capacitat necessàries per a recollir, per escrit, les vivències personals dels seus periples.

Però, què són realment els llibres de viatges? Una de les definicions més encertades ens l'ha deixat Arturo Farinelli, destacat hispanista italià i gran coneixedor de la literatura de viatges, segons el qual: *“Puede ser el relato de viaje una efusión lírica, como una exposición modesta y sencilla, de lo visto y conocido; una descripción, un registro, un itinerario de*

* Historiador.

camino...”⁽¹⁾ Es pot comprovar que en aquesta definició poden entrar des dels relats dels pelegrins fins als viatges reials, passant per les descripcions, els diaris o les memòries que ens han deixat cosmògrafs, historiadors, ambaixadors, militars, clergues, economistes, literats, artistes de tot tipus (pintors i gravadors, entre d’altres), polítics, excursionistes, etc.⁽²⁾

Tots ells han recollit per escrit les seves vivències amb la intenció de donar testimoni, més o menys fidel, dels llocs i dels homes que han conegut durant els seus periples per diferents territoris d’arreu del món. Normalment el relat del viatge el realitza el mateix viatger, elaborant-lo a partir d’una sèrie de notes agafades durant el trajecte, en les quals recull les seves impressions directes, així com dades ofertes per persones de cert prestigi en la població que visita (el capellà, el farmacèutic, etc., és a dir, gent amb una certa preparació intel·lectual). També s’ajuda amb altres llibres de viatges anteriors al seu, així com amb geografies i estudis històrics consultats abans, durant i després del viatge.

Trobem en alguns relats que el viatger i la persona que redacta el viatge són distintes; això passa força sovint, per exemple, en els viatges de personalitats règies o de l’Església, com Felip el Bell (l’espòs de Joana la Boja), Carles V o el cardenal Francesco Barberini, per citar uns exemples. Són personatges que per la seva categoria social porten un gran acompanyament i, fins i tot, el seu propi cronista (Antoine de Lalaing, Jean Vandenesse i Casiano dal Pozzo, respectivament).

A vegades el relat es redacta i/o es publica al cap d’uns quants anys d’haver conclòs el viatge, per la qual cosa no ens ha d’estranyar que pugui haver alguns errors pel que fa a les dates, xifres o altres dades de fàcil oblit o equivocació. Un clar exemple d’això ens l’ofereix Richard Ford, viatger anglès que va visitar la península Ibèrica entre els anys 1830-1833, però que va escriure els seus relats *Manual de viajeros por España y lectores en casa i Las cosas de España*, entre 1840 i 1846.

Arribats a aquest punt, podem afirmar, doncs, que els llibres de viatges són una font documental (literària, geogràfica, històrica, antropològica, social, etc.) que, si bé es pot considerar auxiliar, és molt vàlida per a l’estudi del passat, entre altres coses perquè ens ofereixen una sèrie d’apreciacions espontànies i directes sobre la realitat que va observar el viatger, i perquè són documents pretèrits que, bé guardats en arxius (en forma de manuscrits), bé conservats en biblioteques i/o hemeroteques (els relats impresos), poden servir-nos per conèixer altres facetes diferents a les que la documentació d’arxius (parroquials, notariais, patrimonials, etc.) ens ofereix o, si més no, complementar-les.

1. FARINELLI, Arturo: *Viajes por España y Portugal desde la Edad Media hasta el siglo XX. Nuevas y antiguas divagaciones bibliográficas. Tomo I*, Roma, 1942, pàg. 22.

2. El gènere dedicat a la literatura de viatges ha estat molt fecund a Espanya, especialment en les darreres dècades. Diverses bibliografies, elaborades per significats hispanistes a finals del segle XIX i en la primera meitat del XX, obriren el camí a les noves aportacions que, sens dubte, les han superat quantitativament i qualitativa. Sense voler ser exhaustiu, cal esmentar els treballs de Raymond Fouché-Delbosq, Arturo Farinelli, José García Mercadal, Manuel Moreno Chacón i Carlos García-Romeral, entre d’altres, que apareixen a la bibliografia del final de la comunicació.

La comarca de l'Alt Empordà per la seva situació, al nord-est de Catalunya, just a l'extrem de la península Ibèrica, en el qual la serralada pirinenca arriba al mar Mediterrani, ha estat creuada, des d'època romana, per una important calçada que, amb el pas del temps, es va transformar en camí ral i, ja en el segle XIX, en carretera nacional de primer ordre. Aquesta ruta, que uneix el nostre país amb Europa a través del pas del Portús, ha estat transitada per centenars de milers de caminants, pelegrins, excursionistes, viatgers i, ja a partir del segle XX, per turistes, alguns dels quals ens han deixat escrits els seus records i les seves memòries en diaris o llibres de viatges.

Un dels aspectes més significatius i en el que fixen la seva atenció bona part dels viatgers seleccionats aquí és el paisatge, tant des d'un punt de vista merament físic de la geografia, descrivint els límits i els principals elements naturals que el caracteritzen (el pla, la zona costanera i la regió muntanyosa que envolta la plana pel nord i l'oest, així com la xarxa hidrogràfica, la vegetació, etc.), com des d'un punt de vista de geografia humana i econòmica, prestant atenció a les poblacions que troben pel camí, així com a altres aspectes sorgits de la mà de l'home (cultius, edificis monumentals, etc.)

Pel que fa als límits de la comarca, cal constatar que els viatgers no tenen una idea molt clara de quins són.⁽³⁾ Així, un viatger anònim francès de principis del segle XVII afirma que l'Empordà comença al Portús i s'estén fins a prop de Girona: "*Lá [al Portús] commence le pays d'Ampurdan qui s'estand par 14 lieues jusqu'au delá de Girone. Depuis le Col de Pertuz, qui est proprement le port, on va tousiours en descendant en la plaine, qui s'eslargit peu á peu jusqu'à Jongneres qui en est á 2 lieues et de lá á Figuieres...*"⁽⁴⁾

Un segle i mig més tard, el reverend anglès Joseph Townsend ofereix una descripció molt més completa, ressaltant els elements principals que constitueixen les unitats geomorfològiques de l'Empordà: la plana al peu dels Pirineus, envoltada per muntanyes per totes les bandes, excepte en la que s'aboca cap al mar per la badia de Roses. Tanmateix, no diu res dels límits de la comarca pel sud: "*Al pie de los Pirineos encontramos un extenso valle cercado completamente por montañas, excepto por una pequeña abertura que mira al mar; se encuentra cerca de Castellón de Ampurias, en la bahía de Rosas. En esta amplia llanura, o mejor dicho, depresión, que al mirarla parecía lisa y plana, hay muchas colinas, algunas escarpadas y otras de suaves pendientes, cubiertas con varios tipos de suelos, pero fundamentalmente con granito desintegrado que, debido a circunstancias particulares, ha tomado más proporción de arcilla que la que le correspondía; y de esta manera ha hecho que el cuarzo árido se vuelva enormemente productivo*".⁽⁵⁾

Un altre aspecte en el que mostren especial interès els viatgers és el relleu empordanès. Els que arriben de França, a l'entrar a l'Empordà, es troben amb

3. Cal dir que el mateix professor Albert Compte, en la seva tesi doctoral titulada *El Alto Ampurdán*, considera que els límits de la comarca són poc precisos i de vegades contradictoris, especialment en la part meridional, és a dir en els límits amb el Baix Empordà.

4. ANÒNIM: « Relation d'un voyage en Espagne (1612), publiée par Charles Claverie », a *Revue Hispanique*, tom LIX, 1923, núm. 135, pàg. 371.

5. TOWNSEND, Joseph: *Viaje por España en la época de Carlos III (1786-1787)*, Madrid, 1988, pàg. 48.

un relleu diferent i menys desigual que el que han vist fins arribar al Portús. Sobre les diferències entre ambdós costats dels Pirineus, el viatger italià Segismondo Cavalli reconeix que la muntanya del costat empordanès és més fàcil de descendir en ser menys escarpada que la del costat del Rosselló: “*Des d’aquest lloc [la Clusa] encara es puja una mica més fins al cim dels Pirineus, on hi ha potser tres cases que anomenen el Portús. Aquí s’entra a Catalunya. De cop i volta hom comença a baixar, tanmateix d’una forma molt còmoda, per tal com en aquest cantó la muntanya és menys aspra. Hi ha més arbres, més pastures i menys roques*”.⁽⁶⁾

Al peu de les muntanyes del Rosselló, després del coll del Portús, els viatgers descendeixen cap a la plana empordanesa que s’estén entre la Jonquera i Figueres. En arribar a la Jonquera, gairebé tots ells s’adonen que es troben davant una gran planícia, per altra banda molt elogiada, especialment pels viatgers britànics com Thicknesse, Swinburne, Young o Reichard, entre d’altres. No obstant això, també trobem exemples de viatgers que no fan referències concretes a la plana empordanesa i fixen la seva atenció en les serralades que envolten la comarca; és el cas del francès A. Jouvin, el qual afirma que Figueres està situada “*en un país de montañas, de las que está poco alejada*”.⁽⁷⁾ La presència de muntanyes que encerclen el pla, al peu de les quals se situen poblacions com la Jonquera, Palau-saverdera o Vilajuïga, entre d’altres, està recollida en molts dels relats dels viatgers, com per exemple en els de Lalaing, Henry Swinburne o Arthur Young.

De Figueres a Girona, trajecte en el qual inverteixen tota una jornada, el camí ral travessa un paisatge que per alguns dels nostres visitants els recorda la seva terra natal. Aquest és el cas de l’anglès Philip Thicknesse, que el descriu tot fixant-se en alguns dels seus elements vegetals més abundants i que, en part, el caracteritzen: “*From Figueres to Girone, which is a good day’s journey, the country in enclosed, and the hedge rows, corn fields, &c, had in many places the appearance of the finest parts of England, only warmed by a hotter sun, and adorned with woods and trees of other species; instead of the hawthorn, I found the orange and the pomegranate, the myrtle and the cypress: in short, all nature seemed to rejoice here, but man alone*”.⁽⁸⁾

Pel que fa al tercer component característic del relleu empordanès, la zona marítima i, més concretament, el golf de Roses, hom diria que no crida massa l’atenció entre els viatgers que travessen l’Empordà, molt probablement perquè queda allunyada de la ruta terrestre que segueixen la majoria: direcció bé a Barcelona o bé a França. Però com sempre sol haver brillants excepcions, com ens ho demostra el ja esmentat Thicknesse, per a qui la visió de la Mediterrània i dels pobles que envolten el golf de Roses, des del camí que el porta cap a Girona, li

6. BOLÒS i MASCLANS, Jordi: *Com veieren els Països Catalans alguns viatgers del segle XVI*, Barcelona, 1980, pàg. 47.

7. JOUVIN, A.: “El Viaje de España y Portugal”, a GARCÍA MERCADAL, José, *Viajes de extranjeros por España y Portugal III*, Salamanca, 1999, pàg. 663.

8. THICKNESSE, Philip: *A year’s journey through France and part of Spain*, Londres, 1777, pàg. 122-123.

resulta encantadora, fins al punt que es lamenta de no poder apropar-s'hi per visitar-los: “*From many parts of this road we had a view of the Mediterranean Sea, and the Golfe de Royas, a sine bay, over which the heads of the Pyrenées hang; and on the banks of which there seemed to be, not only villages, but large towns; the situations of which appeared so enchanting, that I could hardly resist the temptation of visiting them;? and now wonder why I did not; but at that time, I suppose, I did not recollect I had nothing else to do...*”⁽⁹⁾

No és menys interessant, per la seva raresa, la descripció que ens ha deixat el polític irlandès John Talbot Dillon del massís del Montgrí, que tanca el golf de Roses per la part sud i fa de veritable frontera natural entre l'Alt i el Baix Empordà. Per a Dillon, els turons que conformen aquest massís li suggereixen un volcà: “*In Catalonia, between Gerona and Figueras, near the sea, there are two pyramidal mountains of equal height, whose bases touch, having every appearance of a former volcano; and through at their bases impressions of shells are frequently seen, they are of a later date than the volcano; when these petrefactions are sound near volcanos they are proofs of the antiquity...*”⁽¹⁰⁾

Per acabar aquest apartat, voldríem exposar la visió que de la costa empordanesa ens han deixat un parell de relats: els que narren els periples del cardenal Francesco Barberini en 1626 i del Gran Duc de Toscana Cosimo de Mèdicis en 1668. El primer, escrit per Casiano dal Pozzo, ens dona una succinta descripció de Cadaqués, Portlligat i el cap de Creus: “*No hubo viento aunque de cualquier forma se llegó a Cadaqués a las siete de la tarde, donde atracamos ya que parecía el mejor lugar por los vientos, al tenerse hasta ese momento maestra. Este lugar es bastante pequeño y está construido sobre roca viva o escollo.*

[...] *Tiene un puerto bastante seguro rodeado por pequeñas montañas rocosas con algunas viñas, olivos y naranjos, [y] se puede ver entre sus matorrales el sauzgatillo, la amapola [y] la hacederilla. Abunda [asimismo] un árbol de los que se encuentran varios al ir hacia Madrid desde Cataluña llamado gandories, del que no me supieron dar su verdadero nombre [...]*

Dijeron misa en el lido y más tarde las galeras zarparon retirándose hacia otro puerto o cala que forma parte de este lido pero que se encuentra a una o dos millas [de distancia], con el mismo tipo de paisaje rocoso y recortado [...]

A primero de septiembre al amanecer se zarpó [...] y costeano siempre aquellos salientes rocosos y escollos que resguardan del mar. Pasamos por delante, a una distancia de una o dos millas, de Cabo de Creus...”⁽¹¹⁾

Molt semblant és el retrat que Lorenzo Magalotti fa de Cadaqués quaranta-dos anys després: “*Cataches si può dire il primo Porto che si trovi sulla costa di Catalogna passato il Golfo [...] Egli è situato alle radici di una collina posta nel fondo di un seno, che forma il Porto, cinto di piccole montagnole sassose, e selvatiche, se non quanto di luogo in luogo dalla parte, che guarda mezzogiorno*

9. THICKNESSE, Philip: *Op. cit.*, pàg. 123.

10. DILLON, John Talbot: *Travels through Spain*. Londres, 1780, pàg. 411.

11. ANSELMINI, Alessandra: *El diario del viaje a España del Cardenal Barberini escrito por Cassiano del Pozzo*, Madrid, 2004, pàg. 343-345.

sono cultivate à vigne, e ad ulivi. Il seno è capace di ogni grande armata".⁽¹²⁾ Més endavant, Magalotti descriu amb força precisió la badia de Roses, ressaltant alguns dels elements geogràfics que la caracteritzen, com són el port de Roses, la vila i l'estany de Castell d'Empúries, entre d'altres: "*Il Porto di Roses è un seno capacissimo, il quale è circondato da una costa continuata di collinette selvatiche, la quale a poco, a poco inoltrandosi dentro terra lasciano un piano fra esse, e il mare quasi in forma di mezza luna [...]*"

Nel passaggio del golfo, essendo l'aria assai aperta si potè comodamente godere con la vista la spiaggia opposta, intorno al mezzo della quale risiede Castiglione luogo assai grosso [...] La campagna all'intorno di ville apparisce fertile, e ben coltivata, et abbellita da una quantità di ville sparse per essa, e da spesse piantate di alberi, che formano à luogo, à luogo deliziosi boschetti. Dicono esservi un lago assai ampio, dove stanno in grandissima copia de' cigni...".⁽¹³⁾

El paisatge empordanès està creuat per dos importants conques fluvials: la de la Muga i la del Fluvià. Aquests rius, que conformen la xarxa hidrogràfica comarcal, també són objecte d'un bon nombre de comentaris per part dels viatgers, ja que sovint van paral·lels a la ruta que aquests segueixen, el camí ral, i en no poques ocasions els han de passar a gual per manca de ponts o perquè, en èpoques de fortes pluges, el seu nivell augmenta considerablement, fent difícil i, fins i tot, perillosa la seva travessia. Gairebé tots els viatgers coincideixen a assenyalar que els principals rius de la comarca són la Muga i el Fluvià, però no són pocs els que citen també altres cursos fluvials menors, com el Llobregat, el Manol i l'Orlina, entre d'altres, afluents tots ells de la Muga.

Alguns viatgers, com Cavalli, Étienne de Silhouette o Young, consideren aquests rius com torrents o rierols, perquè tenen normalment un escàs o nul cabal. No obstant això, reconeixen que, malgrat que bona part de l'any són rius que porten poca aigua, a la primavera i a la tardor el desgel i les pluges torrencials, respectivament, poden provocar unes crescudes molt perilloses. Aquesta darrera situació la viurà en primera persona un viatger anònim francès el 1660, que es va haver d'aturar a Figueres un dia i mig a causa de les fortes pluges. Quan va poder reprendre el viatge en direcció a la Jonquera, va haver de creuar dos petits rierols diverses vegades, no sense perill, trobant-se que: "*las lluvias los habían aumentado en extremo. El primero se llama la Artiga, y no tiene agua en verano; el otro es el Llobregat, que lleva también muy poca agua fuera del tiempo de lluvias y cuando las nieves de los Pirineos se funden*".⁽¹⁴⁾ Comentaris molt semblants els trobem al text del viatger francès Silhouette, el qual uns setanta anys més tard observa el següent en el camí que el porta des de la Jonquera a Girona: "*No se pasan ríos, sino los*

12. SÁNCHEZ RIVERO, Ángel; MARIUTTI DE SÁNCHEZ RIVERO, Ángela: *Viaje de Cosme de Médicis por España y Portugal (1668-1669)*, Madrid, s.d., pàg. 18.

13. SÁNCHEZ RIVERO, Ángel; MARIUTTI DE SÁNCHEZ RIVERO, Ángela: *Op. cit.*, pàg. 20-21.

14. ANÓNIM DE 1660: "Regreso de Madrid a Francia por Aragón y Cataluña", a GARCÍA MERCADAL, José, *Viajes de extranjeros por España y Portugal III*, Salamanca, 1999, pàg. 537.

lechos de varios torrentes, que, en el tiempo de las grandes lluvias o del deshielo de las nieves, detienen a los viajeros".⁽¹⁵⁾

A finals del segle XVIII, el noble francès Jean François Bourgoing també comprovarà i patirà les crescudes sobtades dels rius empordanesos: "Al Ampurdán, así limitado, lo riegan, sobre todo de noroeste a sudeste, varios ríos y arroyos vadeables casi todo el año, pero que aumentan prodigiosamente su caudal con el deshielo y las lluvias de primavera. En abril de 1795 fui testigo de uno de esos desbordamientos periódicos. Después de un chaparrón de tres días vimos todos los ríos secundarios entre el Fluviá y Figueras, y el mismo Fluviá, salirse de madre y hacer las comunicaciones muy dificultosas".⁽¹⁶⁾

Si bé la majoria dels viatgers van travessar a gual els rius de la comarca, també trobem referències a l'existència de ponts de pedra per salvar-los. Una de les més endarrerida ens l'ofereix el suís Thomas Platter en 1599, el qual travessa la Muga al seu pas per Pont de Molins per sobre del pont que dona nom a aquesta població: "*Ensuite, nous avons traversé un cours d'eau grâce à un pont qui s'appelle Pont-de-Molins. Il est construit en pierre, et bâti très en hauteur au-dessus de l'eau. D'après ce qu'on nous a dit, on a beau sonder, on n'a jamais réussi à toucher le fond de la rivière sous ce pont*".⁽¹⁷⁾

Al costat dels comentaris sobre el paisatge vist des d'un punt de vista de la geografia física, amb referències als límits, al relleu, a la costa, a la xarxa hidrogràfica o a la vegetació, són abundants els testimonis sobre una altra vessant no menys important i interessant de la geografia: la humana, representada en aquest cas per les notes que dediquen els viatgers a les poblacions que travessen i/o divideixen des de la ruta, així com a altres aspectes sorgits de la mà de l'home (cultius, edificis monumentals, etc.)

La Jonquera i Figueres són, bé per la seva situació, bé per la seva categoria, les poblacions que conciten l'atenció majoritària dels nostres curiosos impertinents. La població fronterera, que ho és des de 1659, després que les monarquies francesa i hispànica signessin el Tractat dels Pirineus, pel qual el Rosselló passava definitivament a mans del rei de França, és la primera que troben els viatgers procedents del nord: Hieronymus Münzer, Thicnesse, Henry Swinburne, Townsend, Alexander de Laborde, Lady Holland, Reichard, Charles Davillier i Edmondo d'Amicis, entre d'altres; i pel contrari, és la darrera del Principat que visiten Lalaing, Gaspar Barreiros, Claude de Bronseval, Giuseppe Baretti, Young i Ford, per citar alguns dels viatgers més coneguts. La majoria d'aquests fan al·lusió a la condició de lloc fronterer, on són inspeccionats pels duaners. Apel·latius com: "lloc petit i miserable", "pobre poble", "es tracta més aviat d'un llogaret" i "poble miserable", que li dediquen Cavalli, Baretti, Thicnesse o Swinburne, respectivament, donen una imatge de

15. SILHOUETRE, Étienne de: "Viaje de Francia, de España, de Portugal y de Italia", a GARCÍA MERCADAL, José, *Viajes de extranjeros por España y Portugal IV*, Salamanca, 1999, pàg. 615.

16. BOURGOING, Baró de: "Un paseo por España durante la Revolución Francesa", a GARCÍA MERCADAL, José, *Viajes de extranjeros por España y Portugal V*, Salamanca, 1999, pàg. 570.

17. LE ROY LADURIE, Emmanuel: *Le voyage de Thomas Platter 1595-1599 (Le siècle des Platter II)*, La Flèche, maig de 2000, pàg. 423.

la Jonquera certament negativa. Townsend, més asèptic, ens diu que és el primer poble que trobem quan entrem a Espanya i, fins i tot, ens dona el seu nombre d'habitants, concretament 627.

El britànic Swinburne, tot demostrant força interès per l'estudi de la història i de les antiguitats dels llocs que visita, rememora en el seu relat alguns aspectes del passat de la Jonquera. Així evoca que havia estat una important colònia d'origen marsellès i seu episcopal, confonent en aquest cas Empúries amb la Jonquera; tanmateix destaca la batalla que va tenir lloc, prop d'aquesta població, l'any 920, entre tropes cristianes i musulmanes. Malgrat aquest suposat passat gloriós, Swinburne considera que en 1775 és un poble miserable, que viu del poc que gasten els viatgers que passen per allí i del producte del suro. Millor assessorat en matèria històrica i sense tantes confusions, Richard Ford busca l'origen del topònim en els Campus Juncarius als quals es va referir Estrabó, a causa de la gran quantitat d'espart que creixia pels voltants.

Per la seva banda, Figueres mereix un bon nombre de comentaris en els relats del viatgers que recorreran l'Empordà entre els segles XV al XIX. L'arribada a Figueres representa per gairebé tots ells trobar-se amb la primera població important del regne: "*té una apariència decent, comfortable, té abundància de mercaders i comerciants*", "*ciutat de 4.640 ànimes*", "*on els habitants semblen actius i treballadors. Fan puntes, cordes, catifes, i compten amb moltes terrisseries on fan eines ordinàries*" o "*ciutat petita però ordenada*", són alguns dels elogis que rep per part de Thicknesse, Townsend, Young i Lady Holland, respectivament. Tanmateix hi ha alguna nota discordant i contradictòria al respecte, com la protagonitzada per Swinburne, per a qui Figueres era una ciutat lletja i construïda sense cap ordre.

Però el que crida més l'atenció de la ciutat als viatgers és la seva gran fortalesa de Sant Ferran, la ciutadella més resistent d'Espanya segons opina Thicknesse en 1775. No obstant això, el mateix any, Swinburne es mostra molt més escèptic respecte al futur de la fortalesa: "*Fernando VI empezó a construir sobre Figueras una gran fortaleza, capaz de contener doce mil hombres; falta mucho para terminarla y es difícil adivinar si será de gran utilidad cuando lo esté*".⁽¹⁸⁾

Si bé el viatger més crític amb l'edificació del castell de Sant Ferran és Townsend, ja que a part de dubtar sobre la seva utilitat considera excessiva la despesa que la seva construcció està motivant. Townsend pensa que s'estava perdent una oportunitat per al desenvolupament dels regadius i per a la millora dels camins de la comarca. El relat de Ford confirmarà els dubtes de Townsend: la ciutadella figuerenca de seguida cauria en mans de les tropes franceses, tant en 1794, durant la Guerra Gran, com en 1808, durant la Guerra del Francès. L'il·lustre viatger anglès narra diversos esdeveniments i successos ocorreguts a la capital empordanesa i ofereix alguns consells pràctics per als futurs viatgers que la visitin.

És evident que en els relats dels viatgers apareixen molts altres aspectes que podrien haver-se reflectit en aquestes pàgines. Però pensem que amb el que aquí

18. SWINBURNE, Henry: *Viaje por Cataluña en 1775*, Barcelona, 1946, pàg. 20.

hem exposat, comptem amb una nova visió d'alguns dels elements més emblemàtics del paisatge de la comarca de l'Alt Empordà, gràcies als testimonis d'un bon nombre de viatgers europeus (alemanys, britànics, francesos, italians, suïssos, etc.), que la van recórrer entre les darreries del segle XV i la meitat del XIX, moment en què l'aparició del ferrocarril revolucionarà el món dels viatges per les nostres contrades. A partir de llavors els viatgers es transformaran en turistes, i la rapidesa del nou mitjà de transport farà que els seus comentaris siguin també més apressats, tal com ho demostra el testimoni de F. R. Mac Clintock, el qual ens aporta la visió d'un turista que ve ja preparat amb la seva guia. Si tal vegada es tracta d'una visió fugaç i succinta, no per això està mancada d'interès: “*El país que travessem durant el camí [des de Portbou a Barcelona] és prou bonic, en part rocós i abrupte, amb abundants vistes interrompudes del blau fosc de la mar Mediterrània. Vinyes, oliveres i blat de moro creixen en abundància, ben cultivats, habitualment irrigats...*”⁽¹⁹⁾

BIBLIOGRAFIA BÀSICA SOBRE VIATGERS PER L'EMPORDÀ

ANÒNIM, « Relation d'un voyage en Espagne (1612), publiée par Charles Clavierie », a *Revue Hispanique*, tom LIX, 1923, núm. 135, pàg. 359-555.

ANSELMÍ, Alessandra, *El diario del viaje a España del Cardenal Baberini escrito por Cassiano del Pozzo*. Ediciones Doce Calles, Madrid, 2004.

BARETTI, Giuseppe, *Viaje de Londres a Génova a través de Inglaterra, Portugal, España y Francia*. Edición Personal, Madrid, 2003.

BENASSAR, Bartolomé i Lucile, *Le voyage en Espagne. Anthologie des voyageurs français et francophones du XVIe au XIXe siècle*. Robert Laffont, París, agost 1998.

BOLÓS I MASCLANS, Jordi, *Com veieren els Països Catalans alguns viatgers del segle XVI*. Rafael Dalmau, Editor, Barcelona, 1980.

CLAYTON, John William, *The sunny south an autumn in Spain and Majorca*. Hurst and Blackett, Londres, 1869.

DILLON, John Talbot, *Travels through Spain*. R. Baldwin, Londres, 1780.

FARINELLI, Arturo, *Viajes por España y Portugal desde la Edad Media hasta el siglo XX. Nuevas y antiguas divagaciones bibliográficas*. 4 vol. Reale Accademia d'Italia, Roma, 1942-1979.

FORD, Richard, *Manual para viajeros por España y lectores en casa*. Turner, Madrid, 1982.

FORD, Richard, *Manual para viajeros por Cataluña y lectores en casa*. Turner, Madrid, 1983.

FOULCHÉ-DELBOSC, Raymond, *Bibliographie des voyages en Espagne et Portugal*. Julio Ollero Editor, Madrid, 1991.

GARCÍA MERCADAL, José, *Viajes de extranjeros por España y Portugal*, 6 vol. Junta de Castilla y León, Salamanca, 1999.

GARCÍA-ROMERAL, Carlos, *Bio-bibliografía de viajeros por España y Portugal (siglo XIX)*. Ollero & Ramos, Editores, Madrid, 1999.

19. MAC CLINTOCK, F. R.: *Holidays in Spain*, Londres, 1882, pàg. 114-115.

GARCÍA-ROMERAL, Carlos, *Bio-bibliografía de viajeros por España y Portugal (siglo XVIII)*. Ollero & Ramos, Editores, Madrid, 2000.

GARCÍA-ROMERAL, Carlos, *Bio-bibliografía de viajeros por España y Portugal (siglos XV-XVI-XVII)*. Ollero & Ramos, Editores, Madrid, 2001.

GUERRERO, Ana Clara, *Viajeros británicos en la España del siglo XVIII*. Aguilar, Madrid, 1990.

HOLLAND, Lady Elizabeth, *The Spanish Journal*. Longmans, Green, And Co., Londres, 1910.

LE ROY LADURIE, Emmanuel, *Le voyage de Thomas Platter 1595-1599 (Le siècle des Platter II)*. Fayard, La Flèche, maig de 2000.

MAC CLINTOCK, F. R., *Holidays in Spain*. Edward Stanford, Londres, 1882.

MORENO CHACÓN, Manuel, *El Ampurdán visto por los viajeros de la Edad Moderna (1467-1800)*. Tesi de Llicenciatura inèdita presentada a la UAB, juny 1988, 405 pàg.

MORENO CHACÓN, Manuel, “Visión historiográfica de los viajes por España en la Edad Moderna”, a *Manuscripts. Revista d’Història Moderna*, UAB, núm. 7 (1988), pàg. 189-211.

MORENO CHACÓN, Manuel, “Els llibres de viatges”, a *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, vol. 21, IEE, Figueres, 1988, pàg. 307-319.

MORENO CHACÓN, Manuel, “Viatgers per l’Alt Empordà. Segles XVI-XVIII”, a *Revista de Girona*, any XXXVII, núm. 149, Diputació de Girona, Girona, novembre-desembre 1991, pàg. 84-89.

MORENO CHACÓN, Manuel, “Castelló d’Empúries vista pels viatgers de l’edat moderna (1501-1800)”, a *Villa Castilionis Impuriarum*, núm. 0, Ajuntament de Castelló d’Empúries, Castelló d’Empúries, juliol 1993, pàg. 9-20.

MORENO CHACÓN, Manuel, *Viatgers a Figueres segles XV-XIX*. Ajuntament de Figueres i Diputació de Girona, Figueres, 1995.

MORENO CHACÓN, Manuel, “La catedral de Girona vista pels viatgers”, a *Annals de l’Institut d’Estudis Gironins*, vol. XLV, IEG, Girona (2004), pàg. 417-455.

MORENO CHACÓN, Manuel, “Las comarcas de Gerona vistas por los viajeros británicos de los siglos XVIII-XIX”, a LÓPEZ-BURGOS, Mª Antonia i RUIZ MÁZ, José (editors), *Viajeros británicos, irlandeses y norteamericanos en España: escritores, pintores y músicos*. Grupo de Investigación HUM-594 “Viajeros e Hispanistas”, Editorial Universidad de Granada, Granada, 2005, pàg. 205-216. Es troba en un CD-rom.

REICHARD, M., *An itinerary of Spain and Portugal*. Samuel Leigh, Londres, 1820.

ROBERTSON, Ian, *Los curiosos impertinentes. Viajeros ingleses por España desde la accesión de Carlos III hasta 1855*. Editora Nacional, Madrid, 1976.

SÁNCHEZ RIVERO, Ángel; MARIUTTI DE SÁNCHEZ RIVERO, Ángela, *Viaje de Cosme de Médicis por España y Portugal (1668-1669)*. Centro de Estudios Históricos, Madrid, s.d.

SWINBURNE, Henry, *Viaje por Cataluña en 1775*. José Porter, Barcelona, 1946.

THICKNESSE, Philip, *A year’s journey through France and part of Spain*. R. Cruttwell, Londres, 1777.

TOWNSEND, Joseph, *Viaje por España en la época de Carlos III (1786-1787)*. Turner, Madrid, 1988.

TWISS, Richard, *Viaje por España en 1773*. Cátedra, Madrid, 1999.

VV. AA., “Viajeros del XIX” a *APORTES. Revista de Historia Contemporánea*, Madrid, núm. 34 (2/1997).

YOUNG, Arthur, *Viatge a Catalunya (1787)*. Ariel, Barcelona, 1970.